

УДК 061.236.3(091)(497.15) "1914/1918"

БОЖО МАЦАР

"ПРОСВЈЕТА" У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Тех што је, бар донекле, успјело да санира посљедице изнимних мјера из маја 1913. године, Српско просвјетно и културно друштво "Просвјета" доживјело је, након сарајевског атентата 1914. године, далеко тежи ударац. Тада је читав српски народ осумњичен и стављен ван закона – у погромашком налету страдале су све српске хумане и културно–просвјетне установе, а њихови функционери изложени разноврсним репресалијама. Највише на удару била је "Просвјета", а затим "Соколи", "Побратимство" и друга друштва. На њих се, непосредно иза атентата, сручио и бијес уличне руље, која је по Сарајеву и неким другим градовима рушила све што је српско. О томе има доста доказа, па овдје наводимо само један извјештај шефа Земаљске владе за Босну и Херцеговину упућеног аустроугарском заједничком министру финансија Билинском 30. јуна 1914. године, у коме се, између осталог, наводи да су веома оштећене просторије: "Сокола", "Просвјета", *Народа*, *Српске ријечи*, српске школе, хотел "Европа", стан Јефтанићића и штале истога, многе радње које су припадале посланицима група "Народ" и "Отаџбина", даље Српски клуб, које су у правом смислу ријечи потпуно девастиране."¹ Мјесец дана касније утврђено је да је у тим нередима причињена штета у Сарајеву од 775.784 круне, а у провинцији 73.933 круне.

Припремање репресивних мјера

Мјере које је Потјорек иза атентата предлагао из Сарајева сводиле су се на предузимање репресија против Срба и српских установа и што хитније отпочињање рата против Србије, а тек иза тога побједоносног рата били би дефинисани државно–правни положај и унутрашње уређење Босне и Херцеговине. И на владиној конференцији у Сарајеву, одржаној 2. јула Потјорек је тражио оштар курс, јер је сматрао да је у балканској кризи испуштена добра прилика да се југословенски проблем силом ријеши, а у Бечу је представник Свете столице изјавио да је Србију раније требало учинити малом. Потјорек је имао подршку дијела муслиманских и хрватских политичара, пред којим је хтио да покаже снагу Монархије, јер, како наводи, "Босна и Херцеговина припада још у мпогом погледу Оријенту. У Оријенту импонује само очигледна акција и само она важи као доказ стварно постојеће снаге."²

На ове Потјорекове приједлоге из Беча је први одговорио министар Билински, који је у вези с односом према Србима и српским друштвима, која су већ била забрањена, предлагао нешто блаже мјере, па констатује: "Српски народ располаже са безбројним друштвима. То је, по себи, хвале вриједно и за примјер."³ Он даље упозорава да се у предузетим мјерама против српских

1 Kriegsarchiv Wien (KAW), Nachlass Potiorek (NP) A-3, 321; Архив Босне и Херцеговине (АБХ), Земаљска влада Сарајево (ЗВС) президијал (през.) 5071/1914. Телеграм Потioreка Билинском.

2 KAW, NP 3/335, III Теил.

3 Haus-Hof und Staatsarchiv Wien (HHStA), Politisches Archiv I, Картон (К) 811. Телеграм Билинског Потioreку од 30. јуна 1914.

друштва не смије прекорачити граница Закона о окупљању, "што би се окренуло против нас." Изразио је жаљење због распуштања српских друштава у мају претходне године и тражио да се убудуће индивидуално поступа, а енергично наступи само у случају када се открију непријатељске намјере у раду појединих друштава. Даље наставља: "У првом реду имам у виду "Просвјету", чији велики културни значај ја не поричем и која, како ми је познато, обједињује све Србе свих слојева. Ако је ово посљедње случај, као и то да се Срби претежном већином осјећају лојални, у што ја не сумњам, онда ми је неразумљиво у каквој подударности на врху овога великог друштва стоје главари иредентистичке српске партије у Сабору, који су, како знамо, настојали да друштво одведу на странпутицу и о томе дали класичан доказ у најновијем календару."⁴ Билински, дакле, није био за распуштање "Просвјете", јер би се тиме повриједила осјећања лојалних Срба, али је био за то да се руководство "Просвјете" смијени, па, у вези с тим, упућује Потјорек: "...да се нађу средства и пут и у најкраћем времену вођство "Просвјете" преда у лојалне руке."⁵

Међутим, два дана касније, 2. јула 1914, Заједничко аустроугарско министарство рата доставило је Заједничком министарству финансија, као надлежном за Босну и Херцеговину, предлог мјера које треба хитно предузети у Босни и Херцеговини, а то су: завођење ванредног стања; распуштање Сабора; милитаризација полиције; протјеривање свих Срба који нису завичајни у Босни и Херцеговини (Reichsserben); избацивање са школа и факултета сумњивих ђака и студената, а наставнике Србе дисциплински гонити или завести строги надзор; забранити српске листове и прогласити неважећим свједоче стечене у Србији. У погледу српских друштава, министар рата Кробатин је захтијевао следеће: "Исто тако, било би потребно распустили сва српска друштва, која након увођења ванредног стања не би никако смјела бити дозвољена."⁶ Министар Билински, како смо навели, тражио је блажи став према српским друштвима, па је тражио да се овај захтјев ратног министарства измијени. Међутим, ипак је победило становиште војних кругова, који су све више гурали према рату, а најватренији присталица такве политике у Босни и Херцеговини био је Потјорек.

Најприје су, према наредби Земаљске владе, распушена соколска друштва: Српска соколска жупа босанско-херцеговачка и сва соколска друштва, а неколико дана касније и сва друштва "Побратимство".⁷ По статуту ових друштава, њихова имовина, у случају престанка рада, требала је припасти "Просвјети", али с обзиром на то да су и ова друштва, као и "Просвјета", оптужена за велеиздају, њихова имовина је припала ерарном фискусу, тј. конфискована. Након процеса тузланским ђацима (процес против Тодора Илића и другова) и саслушања учесника у атентату, Потјорек је 23. августа 1914. телеграмом, између осталог, саопштио Билинском: "На исти начин је констатовано из заплићених обавјештајних списа да су овдашња српска друштва "Просвјета", "Соколи" и антиалкохоличарско друштво "Побратимство" требала служити за прикривање агитације за припрему устанка у Босни и за помоћ у предстојећем рату Србије против Аустро-Угарске."⁸ Послије ових "сазнања" отворен је пут за репресалије против "Просвјете" и њених функционера. Потјорек је одмах упутио у Беч предлог за распуштање "Просвјете", а за њену огромну имовину предложио је да се конфискује у корист фискуса, а да се од прихода друштва створи фонд за

4 Исто.

5 Исто.

6 АБХ, Президијал Босанско-херцеговачког одјељења (Пр.БХ) 790/1914. Ратно Министарство Заједничком министарству финансија у Бечу, 2. јули 1914.

7 АБХ, Пр. БХ 1529/1914. Види и наредбу ЗВС 7005/1914 през. о распуштању "Сокола" и 7599/1914 през. о распуштању "Побратимства".

8 АБХ, Пр. БХ 1390/1914. Телеграм Потоирека Билинском од 23. августа 1914.

стипендирање лојалних ученика и студената. Билински је, с обзиром на ратне околности и прилике које су владале у Босни и Херцеговини, заоштрена нарочито заплијеном дневника и архиве обавјештајног официра српске војске мајора Тодоровића у Лозници, попустио и пристао на распуштање "Просвјете", али је, ипак, од Потјорјека тражио детаљан извјештај о њеном раду и копкретније образложење предлога за формирање поменутог фонда.⁹ Да би се прегледала заплијењена архива "Просвјете" и анализирали њена гласила *Просвјета* и *Календар* посебној владиној комисији требало је два мјесеца, па је зато елаборат о "Просвјети" предат Заједничком министарству финансија тек 10. новембра 1914.¹⁰

Уз ову анализу о раду "Просвјете" Земаљска влада је послала и предлог за оснивање "Фонда за унапређење и потпомагање патриотски опредељених грађана и њихове дјеце у српско-православним епархијама у Босни и Херцеговини". Овај фонд би управљао заплијењеном имовином "Просвјете", а приходи од те имовине трошили би се за додјелу стипендија на занатским, војним, средњим и високим школама, уз обавезну препоруку политичке власти, затим за награде за примјерно понашање ученика, расписивање награда за "књижевне радове патриотског садржаја", као и помоћ дневној штампи која би, прије свега, имала задатак ширење и јачање осјећања вјерности династији и заједништва овдашњих земаља са осталим дијеловима Аустро-Угарске Монархије." Управљање фондом, према овоме предлогу, вршио би одбор на челу са сарајевским митрополитом. Три члана одбора именовано би митрополит, а три Земаљска влада.¹¹ Очигледно, нова "Просвјета" требало је да има сасма супротне циљеве од раније: умјесто да њена имовина служи за стварање српске, националне свјесне интелигенције, требало је створити лојалан, поданички елемент, који би служио интересима туђинске власти.

Извјештај владине комисије о прегледу цјелокупног рада "Просвјете" послужио је као образложење одлуке о распуштању друштва "Просвјета", конфискацији њене имовине, па чак и као доказни материјал за кривично гоњење њених функционера.¹² Да би доказала незакониту, антидржавну и велеиздајничку дјелатност "Просвјете", ова комисија је прегледала све њене статуте, архиву 1911–1914, записнике Главног одбора и годишњих скупштина, затим цјелокупно материјално и финансијско пословање. Докази за унапријед постављену оптужбу тражени су и у прилозима "Просвјетних" гласила *Просвјете* и *Просвјетиног календара*. Већ на првој страни тога извјештаја износи се тешка оптужба да је "Просвјета" у Босни и Херцеговини "имала задатак да води борбу за Народну одбрану", али се не наводе конкретни докази за то.

У тражењу доказа за подизање оптужбе против "Просвјете", почело се од почетка њеног рада, па је чак и мотив за њено оснивање 1902. године означен као политичка, а не као културна потреба српског народа. Наиме, као повод за оснивање друштва наводи се једино избацивање српских студената из Владиног конвикта у Бечу, због њихових политичких демонстрација и, друго, што је речено на прослави 10–годишњице "Просвјете", 1912. године, "...ослобађање младости од туторства власти, како би јој се омогућила слободна национална дјелатност."¹³ Иако је влада својевремено одобрила измјене статута за проширење дјелокруга "Просвјете", сада се у томе накнадно траже политички мотиви за школовање шегрта, оснивање земљорадничких задру-

9 АБХ,Пр. БХ 1488/1914.

10 АБХ,Пр. БХ 1814/1914. Предлог ЗВС за распуштање друштва "Просвјета" и конфискацију њене имовине. Види и Оптужница Државног одвјетништва у Бањалуци за оптужене В. Грђића и др., стр. 149–178.

11 Исто.

12 АБХ,Пр. БХ 1814/1914. Bericht über die Tätigkeit der Prosvjeta, стр. 9–38.

13 Исто, стр. 3

га, оснивање аналфабетских курсева, покретних и централне библиотеке, а посебно организовање организација "Соко" и "Побратимство". За слање шегрта на изучавање заната наводи се да је био циљ "... да се створи српски средњи сталеж, како би се пружила прилика за конкурисање навали страног елемента у трговини и занатству."¹⁴ И стварање земљорадничких задруга на националној основи квалификовано је као политичка, а не економска мјера. Наводећи све области дјеловања "Просвјете", овај извјештај закључује да је ово друштво створило такав круг дјелатности "... који обухвата скоро све области народног живота на строго српској националној основи."¹⁵

Као кривица, односно прекорачење круга дјелатности, наводи се и слање ученика и студената на школовање у иностранство, иако је статутом било дозвољено школовање ван Монархије, уколико такве школе и факултети не постоје у Монархији. У 1913/1914. школској години "Просвјета" је додијелила шест стипендија за школовање у Србији. Анализирана је и политичка дјелатност бивших "Просвјетних" стипендиста, па је утврђено да је на процесу Принципу и друговима поменуто 10 стипендиста "Просвјете" повезаних с атентатом, или су били чланови организације Југославија.¹⁶ И оснивање "Сокола" и "Побратимства" овај извјештај оцјењује као недозвољен рад, исто као и давање материјалне помоћи овим организацијама и ангажовање чиновника "Просвјете" на помоћи у њиховом раду. О свим тим пословима раније је "Просвјета" јавно извјештавала у својим извјештајима и путем својих гласила, али власт раније није стављала приговоре, нити је то третирано као прекорачење дјелокруга.

Преглед "Просвјетине" архиве настале 1911–1914. године није открио ниједан доказ о њеној тзв. велеиздајничкој дјелатности. Неки документи, истина, говоре о кореспонденцији и везама с културним и хуманим друштвима у Србији, али ниједан податак није пронађен у везама с Народном одбраном. Као оптужни материјал издвојени су документи о сарадњи "Просвјете" са Српском академијом наука, Културном лигом у Београду, Српском књижевном задругом, затим Друштвом "Ђегуш" на Цетињу, Богославијом у Призрену и сл. "Просвјета" је оптужена и због договора са Колом српских сестара у Београду око куповине карата Босне и Херцеговине, на којима није била означена сјеверна и источна граница, иако те карте нису добивене. Исто тако и набавка и продаја репродукција слика Годора Швракића и слика из балканских ратова оцијењена је као антидржавни посао. Незадовољна резултатима ове истраге, владина комисија је посумњала да "Просвјета" крије неку тајну регистратуру у којој се, наводно, чува тајна кореспонденција, али за то није било ниједног доказа, осим једне давно дате изјаве члана Главног одбора Јефта Дедијера да у извјештајима "Просвјете" не би требало наводити све податке о успјесима, јер "Просвјета" има доста непријатеља који би то могли онемогућити.

Ово што је наведено представља само дио оптужног материјала. Узети су и подаци о слању стипендиста на школовање у Београду, међу којима је и Радослав Парезанин из Требиња, за кога

14 Исто, стр. 5

15 Исто, стр. 7

16 Исто, стр. 13. Међу компромитоване "Просвјетине" стипендисте сврстани су: Михајло Дојчиновић из Брчког, препарандиста; 2. Захарије Зарић из Јање, гимназијалац; 3. Јован Зечевић из Маглаја, гимназијалац; 4. Богдан Мирковић из Травника, препарандиста; 5. Младен Стојановић из Приједора, препарандиста; 6. Богдан Чулић из Варшар–Вакуфа, препарандиста; 7. Љубо Тодоровић из Бијељине, гимназијалац; 8. Војо Божићевић из Прњавора, препарандиста; 9. Бошко Томић из Сребренице, гимназијалац и 10. Бранко Вуковић из Котор–Вароши, гимназијалац. За Крета Марића, који је након атентата побјегао, као кривица се наводи да је за вријеме ферија "...развио врло интензивну активност у корист "Просвјете", одржавао многа јавна предавања на селу, аранжирао приредбе, оснивао пододборе, тако да је његова агитациона дјелатност више пута хваљена у друштвеном органу и означена као хвале вриједна."

се наводи да је син свештеника Видака Парежанина, који је на вјешалима у Требињу узвикнуо: "Живио краљ Петар". Као даљи доказ тјерања великосрпских тенденција у "Просвјети" наводи се прослава Видовдана и сакупљање видовданског дарка, посебно како је та прослава припремана за 1914. годину. И сам избор овог српског националног празника, који подсјешћа на пропаст српског царства на Косову и позива српски народ на освету за поновно уједињење и успостављање старог царства, означен је као доказ великосрпске иредентистичке оријентације "Просвјете". Посебно је издвојена окружница "Просвјете" упућена учитељима српских школа, предсједницима српских црквено-школских општина, пододборима и повјереницима и свим српским друштвима и институцијама којом се позивају да свечано прославе Видовдан и максимално учине на скупљању видовданског дарка. Ова окружница послата је чак и учитељима Србима на државним школама, што је у извјештају означено као "новина и даљи напад".¹⁷ Уз окружницу послан је и нацрт говора којим ће се учитељи обратити ученицима на Видовдан, у коме се хвале Србија и њени јунаци за освету Косова на Куманову, умјесто, како се наводи у извјештају, да се "код школске омладине развија поданост према царској породици и Аустро-Угарској монархији, чији је интегрални дио и Босна и Херцеговина."¹⁸ У оба поменута документа говори се о проширењу Србије на велики териториј, а и то да "још није остварила своје циљеве". Због окружнице и нацрта говора за прославу Видовдана, њени потписници, предсједник инг. Симо Мирковић и секретар "Просвјете" др Владимир Ћоровић оптужени су због субверзивне дјелатности, а пошто су били и заклетни државни чиновници, и за дисциплински прекршај.¹⁹

Извјештај владине комисије закључује, даље, да је за антидржавну оријентацију "Просвјете" највећи кривац Васиљ Грђић, који је од 1908. године, када је изабран за секретара, имао у рукама све агенде друштва. За њега се каже да је "...одувијек познат као прононсирани противник наше Монархије и наше управе."²⁰ Од његова доласка, наводно, "Просвјета" напушта резервисано политичко држање, а примјећује се политичка дјелатност сумњиве врсте, нарочито у чланцима *Просвјете*. За Грђићева путовања по пословима друштва у разним срезовима тврди се да нису имала за циљ придобијање нових чланова и оснивање пододбора, него, прије свега, да народне масе "обрађује у духу иредентизма". Неки котарски предстојници, као на примјер, из Вишеграда, Рудог, Горажда и др. извјештавали су о његовим говорима на скупштинама "Просвјете", тврдећи да они имају политичке намјере, уперене против аустроугарске политике у Босни и Херцеговини. Из Вишеграда је јављено у Земаљску владу да је тамо Грђић говорио и о присаједињењу Босне и Херцеговине Краљевини Србији, гдје и припада, јер је Србија културна земља, а Аустро-Угарска омета културни развој Срба у Босни и Херцеговини.²¹ Међутим, Грђића, као вјешта говорника који је умιο говорити у метафори, није било лако оптужити конкретним доказима. Котарски предстојник Вишеграда о њему каже: "Његове говоре није могуће схватити, пити описати, јер, како сам рекао, он је говорио више са душом него ријечима. На лицима се види да га они разумију. Они га пажљиво слушају, а на очима им се примијети унутрашња радост."²² Пошто је Грђић хвалио у свом говору српску војску, котарски предстојник Вишеграда га је прекинуо, а затим поднио и судску пријаву против њега. Међутим, нико од присутних није хтио да посвједочи наводе представника власти, па је и пријава повучена. Интересантна су, с друге стране, два захтјева

17 Исто, стр. 24

18 Исто, стр. 25

19 АБХ,ЗВС през. 5504/1914 и през. 1067/1914.

20 АБХ,Пр. БХ 1814/1914. Извјештај о дјелатности "Просвјете", стр. 26.

21 Исто, Извјештај о одржаним скупштинама "Просвјете" 3-6 децембра 1913 године у Вишеграду, Добруну, Штрпцима, Увцу и Рудом.

22 Исто

које је Грђић изнио на овом скупу у Вишеграду. Прво, да "Просвјета" ради на повећању броја Срба у градовима и, друго, да се у Централној библиотеци створи богата збирка српских књига, које ће садржавати све што Србима треба и што желе, јер се у Земалском музеју у Сарајеву налази само мала збирка српских књига.²³

Без икакве сумње, рад Васиља Грђића у "Просвјети", нарочито откако је изабран за народног посланика у Сабору, прешао је границе само културне дјелатности. Он је, у границама дозвољеног, дјеловао и као национални радник на јачању свијести српског народа, а посебно јединства свих Срба. Међутим, културна и просвјетна дјелатност кроз "Просвјету" доприносила је, сама по себи, подизању самосвијести српског народа, чак много више него чисто политичка активност, па је зато осумњичен целокупан рад "Просвјете", посебно њен први човјек Васиљ Грђић. Међутим, ни за њега није било лако утврдити кривицу за протудржавну дјелатност, па се пошло, као у случају чешких националиста, да се сабере целокупна активност у дужем периоду и на основу тога "створи" утисак о кривици. Управо тако поступљено је и према Грђићу и свим виђенијим Србима у Босни и Херцеговини, којим је суђено на више тзв. велеиздајничких процеса у току првог свјетског рата. Као кривица, у новонасталим условима узета је и она дјелатност која је раније легално обављена или је евентуална кривица опростена. Неким првацима аутономног покрета узето је, на примјер, на суђењу у кривицу и оно што су учинили 10–15 година раније.

Посебно поглавље о тзв. протустатутарној дјелатности "Просвјете" представља политичка агитација путем *Просвјетиног календара* и листа *Просвјета*. Календар је анализиран за период 1910–1914. године и описани су сви прилози који су пали под сумњу за антимонархистичку или великокрпску тенденцију. За *Календар* 1910, који је уредио Ђорђе Чокорило наводи се да "...показује непријатељско држање према Монархији."²⁴ А, главни разлог за то је што се у броју не помиње владајћа царска кућа, нити се наводи да је од анексије Босна и Херцеговина саставни дио Монархије. Слично је речено и за *Календар* за 1911, који је уредио др Владимир Ћоровић и то зато што је објавио групну фотографију гатачких Срба који су у вријеме анексионе кризе избјегли у Црну Гору, а по повратку ухапшени и осуђени. Бројеви *Календара* из 1912, 1913. и 1914. које је уредио Ристо Радуловић, отишли су, према овоме извјештају, још даље у супротстављању владајућој политици. Из *Календара* 1912. издвојен је чланак председника Српске академије наука Стојана Новаковића, под насловом *Quid nunc?* (*Куда сад*) у коме се говори о ситуацији у српству након анексије Босне и Херцеговине и разним политичким комбинацијама, да би завршио апелом "...за интензивну дјелатност на културном пољу да би посао уједињења сазрео еволуцијом, при чему указује на уједињење Италије."²⁵ У истом броју помиње се на једном мјесту и Народна одбрана, али само као културно друштво. Међутим, и то је било довољно да се "Просвјета" оптужи да жели, наводно, сједињење са Народном одбраном.

Овакве тенденције *Календара* настављене су и у 1913. години. У том броју објављене су фотографије Стојана Новаковића, Османа Ђикића, за кога се у извјештају каже да је "србофилски писац", затим групна слика с погребa Мис Ирбијевој, док се опис балканских ратова илуструје фотографијама краља Петра I, краља Николе I, Војводе Путника, као и многим епизодама из борби. Међу осталим је и групни снимак српских жена у Сарајеву, које шију одјећу за Црвени крст Србије. Због прилога ове врсте речено је да овај број "...са својим илустрацијама отворено износи великокрпске тежње."²⁶ Од текстова је издвојен чланак Ристе Радуловића, под насловом *Наш*

23 Исто, стр. 3

24 Исто. Извјештај о дјелатности "Просвјете", стр. 31

25 Исто, стр. 34.

26 Исто, стр. 37.

национализам, у коме констатује јачање националне свијести у српском народу и позива, прије свега омладину, на још већи и конкретнији национални рад.²⁷ *Просвјетин календар* за 1914. годину није овој комисији ни требало оцјенити, јер је своју ријеч о њему дао Окружни суд у Сарајеву, када је овај број заплијењен, а његов уредник Ристо Радуловић, осуђен на четири мјесеца затвора. Након оваквих оптужби против *Просвјетиног календара* поставило се и питање одговорности чланова Главног одбора "Просвјете", као издавача. Међутим, од тога се одустало, јер је било врло тешко прибавити доказе о појединачној одговорности, па је зато њихова кривица сведена на морални преступ, а кривица Друштва изведена је из чињенице да је прекорачило свој дјелокруг, јер се *Календар* недозвољено бавио политиком.²⁸

За орган Друштва, мјесечни лист *Просвјета* речено је да је до 1912. године врло ријетко доносио чланке политичке садржине, него да је објављивао, углавном, друштвене вијести.²⁹ Политиком се овај лист почео бавити кроз пропагирање идеја "Сокола" и "Побратимства", а нарочито од 1913. године, када "...Просвјета постаје непосредан политички орган за борбу против босанско-херцеговачке управе."³⁰ Од чланка из годишта *Просвјете* за 1913. годину апострофирани су многи, а посебно *Видовдан 1913*, у коме се говори да Срби нису завршили своју борбу за ослобођење и уједињење, па се наводи: "У борби против стране културе стојимо ми Срби у Босни и Херцеговини на најистакнутијем мјесту. Морамо се наоружати са свим оружјем културе, чувати наше српске предности у нашој домовини и земљи дати наш српски карактер."³¹ За оптужницу је издвојено и то како је прослављена 10-годишњица "Просвјете" 1912. године, при чему се признаје да су се организатори опрезно држали. Из говора појединаца и текста неусвојене резолуције ипак је закључено да је дошла до изражаја тенденција "...да се са претекстом културног уједињења припрема терен за политичко уједињење српства."³²

И, најзад, разлог за прогон "Просвјете" откривен је и у њеним путујућим библиотекама, које су, међу 50 наслова, колико су садржавале, имале и такве књиге које су иначе биле забрањене у Босни и Херцеговини, као: Станојевић, *Историја Срба*; Станојевић, *Историја Босне и Херцеговине*; Петар Кочић, *Јазавац пред судом*; Алекса Шантић, *Под маглом* и сл.

"Просвјета" у ликвидацији

Из свега што је наведено у овоме извјештају извучени су правни закључци који су употребљени као образложење наредбе Земалске владе за распуштање "Просвјете" и конфискацију њене имовине.³³ По овој наредби "Просвјета" се распушта на основу члана 17 Закона о друштвима, односно због прекорачења дјелокруга, доношења протузаконитих закључака и дјелатности усмјерене против јавног реда и угрожавања државе. Имовина "Просвјете", по овој наредби, није се могла предати Фонду Константина Хаџи-Ристића, намијењеном за оснивање српског ученог друштва у Сарајеву, како је иначе било прописано чланом 62 Статута "Просвјете", него је конфискована да би се употребљивала у друге сврхе. У образложењу ове наредбе о распуштању "Просвјете" наводе се следећи разлози:

- политичка дјелатност друштва, забрањена Законом о друштвима и другим прописима;

27 Види *Просвјетин календар* за 1913.

28 АБХ,Пр. БХ 1814/1914. Извјештај о дјелатности "Просвјете", стр. 42

29 Исто, стр. 43.

30 Исто.

31 Исто, стр. 47.

32 Исто.

33 АБХ,Пр. БХ 1814/1914, Нацрт наредбе ЗВС о распуштању друштва "Просвјета".

- протустатутарна и протузаконска дјелатност у великосрпском духу против интереса државе;
- тајне везе са Народном одбраном, што се доказује документима заплијењеним у Лозници, кориштеним и у процесу Принципу и др., а који указује на то да је "Просвјета" својом дјелатношћу служила интересима Народне одбране;
- субверзивна дјелатност Васиља Грђића на разним подручјима, а конкретно распарчавање слика *Косово* од сликара Инхиострија, која је била забрањена;
- писање *Просвјетиног календара* који је писао да су балкански ратови само дјелимично ослободили Србе и да предстоји ослобођење "неослобођеног дијела Срба", што се "несумњиво односило на Србе који живе у Аустро-Угарској."
- писање листа *Просвјета*, који није објавио вијести о посјети цара Франје Јосипа Босни и Херцеговини 1910;
- слање студената и ђака на школовање у Србију;
- давање стипендија и препорука ученицима и студентима који су од аустроугарске власти означени као бунтовни елементи;
- везе са српским друштвима у Америци и Србији, итд.

Ово је, по мишљењу Земаљске владе, било довољно да се образложи наредба за распуштање "Просвјете" која "...представља хитан државни интерес и одговара самоодржавању и заштити њених припадника од разорних утицаја."³⁴

Како се види, требало је да прође вријеме од јула 1914. године, када је Потјорек суспендовао рад "Просвјете", па све до 31. јануара 1915. године, када је нови шеф Земаљске владе Саркотић добио одобрење из Беча да се и формално распусти ово друштво и одузме његова имовина.³⁵

Главни одбор и пододбори су били распуштени одмах, а већ 11. јула 1914. у "Просвјету" је послан владин повјереник, финансијски службеник Душан Летица. Међутим, усвајање наредбе Земаљске владе о распуштању "Просвјете", коју је, у ствари, предложио Потјорек, а Саркотић требало да спроведе, уплашило је овог последњег од политичких последица које би та мјера могла изазвати у српском народу. Зато је Саркотић тражио од Беча да се ова мјера ублажи, посебно у вези с располагањем имовином "Просвјете".³⁶ Опет се развила преписка између Сарајева и Беча. Саркотић је пошао од одредаба Закона о друштвима по коме се једно друштво може распустити ако прекорачи дјелокруг, али му се не може конфисковати имовина. Распуштање "Просвјете" је већ извршено, али ако би се, према усвојеној наредби, извршила конфискација њене имовине, створио би се утисак о правној несигурности, не само код Срба, који су директно тангирани, него и осталих грађана. Осим тога, Саркотић је Заједничком министарству тврдио да ова мјера није ни политички опортунa "...пошто би конфискацијом имовине друштва, које је служило културним интересима свих Срба у Босни и Херцеговини, погодило и оне Србе који су и до сада били свјесни својих државних и грађанских дужности и јавно их испољавали и, пошто се коначно по завршетку рата мора рачунати са Србима као релативном већином становништва у Босни и Херцеговини као политичким фактором и још више са њиховим превођењем у табор лојалних елемената династије

34 Исто.

35 АБХ,ЗВС през. 1566/1915. Наредба о распуштању "Просвјете" од 9. фебруара 1915. Види и Пр. БХ 177/1915.

36 АБХ,Пр. БХ 177/1915. Предлог ЗВС упућен ЗМФ у вези с поступком с имовином "Просвјете", упућен 31. јануара 1915. године.

и државе, а управо ово превођење мора представљати један од најважнијих задатака управе.³⁷ Зато он опет предлаже да се имовина "Просвјете" користи за школовање лојалних ученика и студената, о чему би водила рачуна државна управа.

У одговору из Беча Саркотић је прекорен и речено му је да се ту не ради о законском него о политичком питању. Његово вјеровање да ће акти милости управе довести до измјене схватања код Срба названо је утопијом. Признаје се да треба водити рачуна о осјећањима српског становништва, "...али у данашњем моменту може се сигурно рећи да је велика мржња и зла воља, као и широко вођена беспопштедна агитација уз судјеловање свих слојева против династије и аустроугарске управе сада довела дотле да је на стотине убијено и објешено у току изнимних мјера, на хиљаде интернирано или протјерано од кућа, многобројне егзистенције сигурно за увијек уништене, међу којима се налазе и многе недужне жртве, што се у ратним приликама не може избјeћи. Требаће године и године да се у народу заборави ово мучеништво и не смије се вјеровати да се једним актом милости у корист једног друштва могу те ствари избрисати из памћења савременика."³⁸ У Бечу је 31. јануара 1915. одржана конференција поводом распуштања "Просвјете", на којој је, између осталог, речено да ће послије рата управа у Босни и Херцеговини морати "...да обрати изванредну пажњу специфичним културним потребама Срба и на тај начин компензира својевремено конфисковану имовину "Просвјете".³⁹ Сам акт конфискације имовине требало је да служи као опомена за српски народ у цјелини, дакле као колективна казна. Не искључује се ни благонаклоност, с обзиром на то да су Срби "...бројно најјачи, материјално најснажнији и интелектуално најспособнији елемент у земљи." Међутим, такве мјере би биле преурађене.

Душан Летица је управљао конфискованом имовином "Просвјете", а уз то још и имовином распуштене "Добротворне задруге Српкиња" и легатом Мис Ирбијеве. Дужност куратора предао је 4. фебруара 1916. године владином секретару др Бертолду Ајзнеру (Berthold Eisner).⁴⁰ Приликом предаје утврђена је актива цјелокупне конфисковане имовине "Просвјете" у износу од 1,046.368 круна и пасива у износу од 194.620 круна, дакле чиста имовина у вриједности од 851.748 круна.⁴¹ Имовина распуштене Добротворне задруге Српкиња није се могла утврдити приликом ове примопредаје, јер су просторије биле запечаћене, а архива заплијењена као *corpus delicti* за процес у Бањалуци. Такође, половина од легата Мис Ирбијеве, завјештеног "Просвјети", још није била пренесена. Просвјетина библиотека такође је обуставила сваку дјелатност, просторије Библиотеке су биле запечаћене, а библиотекар Ђорђе Пејановић одведен у интернацију. Дио књига заплијењен је и предат државном тружиоцу да их користи у тзв. велеиздајничком процесу. Нешто касније, надзор над Библиотеком, чија је вриједност процјењена на 26.596 круна, Влада је повјерила др Карлу Пачу, кустосу Земаљског музеја. У току 1. свјетског рата из Централне библиотеке је нестало око 300 књига, док су библиотеке на терену скоро потпуно уништене, по процјени око 15.000 књига.⁴²

Након преузимања дужности управитеља "Просвјетине" имовине, односно Друштва "Просвјета" и Добротворне задруге Српкиња у ликвидацији, др Ајзнер је добио и правила (регулатив)

37 Исто.

38 Исто. Одговор ЗМФ на предлог ЗВС о "Просвјетиној" имовини.

39 Исто.

40 АБХ, БХ 7241/1918. У овоме конволуту сабрани су документи о вођењу имовине "Просвјете" у току првог свјетског рата, као: Примопредајни записник између Летице и Ајзнера; завршни рачуни за 1916. и 1917. годину; Регулатив за чуваре "Просвјетине" имовине и др.

41 Исто. Примопредајни записник Летица-Ајзнер.

42 Ђорђе Пејановић, *Грађа за историју "Просвјете"*, рукопис, стр. 42

за управљање овом имовином.⁴³ Према овим правилима, главни задатак управитеља био је да сачува имовину "Просвјете", да утјера потраживања, подмири обавезе, закључује најповољније уговоре с корисницима просторија итд. Никакве стипендије и помоћи и ма каква дјелатност није предвиђена. Основни задатак је био да се сачува конфискована имовина. Сви чиновници "Просвјете" су отпуштени. Први извјештај о свом раду др Ајзнер је послао влади 17. јула 1916. године.⁴⁴ Како се види из овога извјештаја, Ајзнер је до тада успио да утврди стварно стање имовине, иако не до краја, пошто је архива "Просвјете" била заплијењена, такође, као *corpus delikti* у суђењу Васиљу Грђићу и друговима. Стање имовине "Просвјете", с 15. јулом 1916. године, изгледало је овако:

1. Готов новац	3.885,73 круне
2. Потраживања од банака	16.165 круне
3. Готов новац којим се не може располагати	21.064,25 круне
4. Штедни улози	4.309,39 круне
5. Папири од вриједности	20.997 круне
6. Покретна имовина	51.110 круне
7. Зграде, земљиште и сеоски посједи	925.485 круне
8. Потраживања	13.670,70 круне
9. Страни папири од вриједности	1.450 круне
Укупно:	1.058.137 круна

Такође, из овога Ајзнеровог извјештаја сазнајемо коначно и које је некретнине имала "Просвјета" и колика је њихова вриједност.

1. "Просвјетин" дом у Котуровој улици (Обала)	200.000 круна
2. Кућа у Деспића улици	35.000 круна
3. Кућа и земљиште у ул. Патке (легат А. Саратлић)	4.000 круна
4. Кућа у Ф. Јосипа ул. (легат Васе Краљевића)	400.000 круна
5. Легат А. П. Мис Ирби:	
а) кућа са земљиштем у Кучериној ул.	52.000 круна
б) кућа са земљиштем у ул. Хисета	6.000 круна
ц) двије куће у ул. Ф. Јосипа	165.834 круна
д) у готову и вриједносним папирима	37.000 круна
Укупно:	260.834 круне

Према опоруци 1/2 легата припада "Просвјети" ..... 130.417 к.

43 АБХ,БХ 7241/1918. Regulativ über die Geschäftsgebarung des Vermögens-verwalters des Vermögen der aufgelösten Vereine "Prosvjeta" und "Dobrotvorna zadruga Srpkinja" und des diesem beigegebenen Rechnungsbeamten.

44 Исто. Amtsvortrag des Regierungssekretärs Dr Berthold Eisner über seine bisherige Tätigkeit als Vermögensverwalter der aufgelösten Vereine "Prosvjeta"...

6. Грађ. земљиште у Чејдик ул. (легат Д. Савић)	25.000 круна
7. Кућа са земљиштем и локал у Коњицу (легат Димитрија Јовановића)	5.000 круна
8. Три куће у Прњавору (легат Стева и Јованке Остојић)	40.000 круна
9. Кућа са земљ. у Б. Крупи (легат М. Добројевића)	10.000 круна
10. Кућа са земљ. у Сребреници (поклон С. Јовановића)	1.000 круна
11. Три куће са земљ. и 1 земљ. посјед у Прачи (легат Паје и Марице Смољановић)	15.000 круна
12. Кућа са земљ. и земљ. носјед у Куквику (Брчко) (поклон свештеника Лазара Кудретиновића)	2.500 круна
13. Грађ. земљиште у Тузли, 15 дунума (легат Љуба и Алексе Крсмановић из Београда)	45.000 круна
14. Купљено грађ. земљиште за ђачки дом у Бихаћу	12.568 круна
Укупно:	925.485 круна

У даљем току управљања конфискованом имовином "Просвјете" др Ајзнер је Земаљској влади послао завршне рачуне за 1916. и 1917. годину. Према завршном рачуну за 1916. годину, вриједност "Просвјетине" имовине порасла је за 10.000 круна у односу на стање приликом примопредаје Летица – Ајзнер. Међутим, Ајзнер наводи да је та вриједност далеко већа, с обзиром на пораст цијена грађевинског земљишта.⁴⁵ Према завршном рачуну за 1917. годину, вриједност "Просвјетине" имовине смањена је у односу на претходну годину за око 7.000 круна. У оквиру "Просвјетине" имовине постојао је од 1913. године и тзв. Кочићев фонд. Наиме, када се Кочић 1913. године разболио, његова породица остала је без икаквих прихода, па је на иницијативу Вл. Ђоровића и других његових пријатеља из "Просвјете" покренута акција за стварање фонда одакле би се помогло његовој породици, а ако би се сакупио већи износ, онда би се дио средстава усмјерио и за литерарне награде. Сам Ђоровић сакупио је 700 круна и предао их 1914. Кочићевој удовици Милки, док је на рачун Кочићевог фонда сакупљено 1.127 круна. У октобру 1917. Милка Кочић се обратила др Ајзнеру да јој се тај износ издвоји из "Просвјетине" имовине и њој исплати за издржавање.⁴⁶ Иако намјена Кочићевог фонда још није била правно регулисана, др Ајзнер је, ипак, предложио да се та средства исплате Кочићевој удовици, јер је од Окружне области из Бањалуке добио потврду да се она налази у "...биједном материјалном положају."⁴⁷ Са Ајзнеровим предлогом сложили су се и влада и Заједничко министарство финансија у Бечу.

За обојицу управитеља конфискованог имања "Просвјете", Летице и Ајзнера, судећи према њиховим извјештајима које су достављали Земаљској влади, може се рећи да су овај посао одговорно водили и, захваљујући њима, "Просвјетина" имовина је, углавном, спашена, тако да је ово друштву могло одмах након рата да настави своју дјелатност. На 13. годишњој скупштини "Просвјете", одржаној 29. јуна 1919. године, одато је признање Душану Летици, који је чак и свој хонорар од 1.200 круна, који је добио за управљање "Просвјетином" имовином, предао Друштву

45 Исто. "Prosvjeta"-Verein und "Dobrotvorna zadruga Srpkinja" in Licuidation an das Präsidium der Landes Regierung, Сарајево, 14. април 1917.

46 АБХ, БХ 18.221/1917. и ЗВС през. 16.516/1917. Преписка у вези са захтјевом Милке Кочић

47 Исто. Ајзнеров извјештај ЗВС од 12. октобра 1917.

након обнављања. Ова скупштина је, свакако, погријешила што такво признање није дала и другом куратору, др Бертолду Ајзнеру.

Иако је имовина "Просвјете", бар што се тиче некретнина, сачувана, то не значи да она није претрпјела огромну материјалну штету, која је настала престанком рада, јер за четири године приходи нису убирани, а штета настала престанком школовања ђака и студената се не може материјално ни изразити. Осим српских друштава, за вријеме 1. свјетског рата забрањено је још само Муслиманско културно-просвјетно друштво "Гајрет", чију је имовину преузео Одбор Вакуфско-меарифског сабора.⁴⁸ Међутим "Гајрет" је, ипак, и у току рата додијелио извјестан број стипендија.

Убрзо након доношења владине наредбе о распуштању "Просвјете", група чланова Главног одбора из Сарајева упутила је Земаљској влади жалбу на ту одлуку.⁴⁹ У жалби се наводи да се "Просвјета" никада није бавила политиком и да је активност Друштва била ограничена искључиво на унапређење чисто културних интереса и да се стално кретала у оквиру друштвених правила и закона, па се зато одбија импутирање протудржавне дјелатности. Даље се наводи да се грешке појединаца не могу приписивати цијелом друштву. Зајеник шефа Земаљске владе (Landesstellvertreter), др Никола Мандић, достављајући ову жалбу Заједничком министарству финансија, предложио је да се она одбије, пошто не може да побије разлоге због којих је "Просвјета" распуштена, јер "...су прикупљени доказни материјали несумњиво показали да је друштво "Просвјета" стајало у служби великосрпске пропаганде и под плаштом унапређења културе српског народа потпомагала велеиздајничке сплетке."⁵⁰

"Просвјета" је, дакле, најприје осуђена најтежом казном, а затим су прикупљени докази за њену кривицу. Иако се као институција није могла појавити на суђењу и за "Просвјету" је у Оптужници припремљеној за тзв. велеиздајнички процес В. Грђићу и друговима, припремљен у посебном поглављу доказни материјал, као и за свих 156 оптужених.⁵¹ У овоме дијелу оптужнице нема доказа о везама "Просвјете" с Народном одбраном у Србији, што је, иначе, био главни тенор читаве оптужбе. О томе Вл. Ђоровић каже: "Сводећи читаву српску идеологију на утицај Народне одбране и сваки покрет као директно упућен одаглице и оптужница и Суд упадали су у једну комичну ситуацију, да траже и изналазе везе, гдје их је већ хронолошки немогуће утврдити."⁵² Управо тако поступајући, инкриминисана је скоро читава дјелатност "Просвјете", нарочито после 1908. године.

Суђење функционерима "Просвјете"

Из Беча је, као што смо навели, одмах тражено да се замијени руководство "Просвјете" новим, повјерљивим људима, али након "открића" о везама друштва с Народном одбраном, није се више говорило о зајени него о кажњавању појединих функционера Друштва због њихове антидржавне дјелатности. Помињано је више имена, у почетку скоро цио Главни одбор, али се тај број свео на крају на тројицу најважнијих и то: Васиљ Грђић, главни секретар "Просвјете" и уредник листа *Просвјета*, инг. Симо Мирковић, предсједник и др Владимир Ђоровић, секретар

48 Ибрахим Кемурџа, *Улога Гајрета у друштвеном животу Муслимана*, стр. 66–67.

49 АБХ, Пр. БХ 360/1915. Преписка ЗВС–ЗМФ у вези са жалбом "Просвјете", упућеном ЗВС у марту 1915. Оригинал жалбе се не налази у спису, а из преписке се види да су је потписали: Александер М. Бесаровић, Никола Митричевић, др. Богдан В. Видовић и Милан Пупић.

50 Исто.

51 Оптужница Државног одвјетништва у Бањалуци против В. Грђића и др. стр. 149–178, одјелак II.

52 Владимир Ђоровић, *Црна књига*, стр. 195.

Друштва. Њих тројица су ушли у поменуту оптужницу и нашли се пред Окружним судом у Бањалуци, као оптужени за исто дјело: да су управљањем Друштва, преко листа *Просвјета* и *Календара*, књигама и брошурама, предавањима итд. бунили народ, те Србију приказивали као слободну и савршену државу и хвалили њене културне институције, истичући то као антитезу политичким неслободама и подјармљености српског народа у Аустро-Угарској Монархији.⁵³ Затим су оптужени за стварање и помоћ српским организацијама у Босни и Херцеговини – "Соко", "Побратимство" и српске земљорадничке задруге – које су, наводно, преко сличних организација у Србији биле повезане с Народном одбраном и "пропагирале политичко јединство цијелокупног српског народа и будили у њему тежњу, да се то јединство силом оствари."⁵⁴

За Васиља Грђића ово је био само дио оптужнице, јер је његова главна кривица била у томе што му је помињано име у заплијењеним списима обавјештајног официра Косте Тодоровића. Како је познато, Васиљ Грђић је на велеиздајничком процесу у Бањалуци осуђен 1916. године на казну смрти, а у образложењу те пресуде наводи се и његова кривица за рад у "Просвјети" и то: "...да је као секретар друштва "Просвјета" усмјеравао њен рад у истој горе истакнутој велеиздајничкој намјери и својим радом, а нарочито ширењем органа друштва, односно Календара, затим књигама и брошурама и предавањима подстицао српско-православно становништво ових земаља на буну и тако пропагирао политичко јединство цијелокупног српског народа и будио у њему тежњу да се то јединство силом оствари."⁵⁵

Председник Друштва, инг. Симо Мирковић и секретар Владимир Ћоровић ухапшени су одмах након истека рока ултиматума који је Аустро-Угарска упутила Србији. Симо Мирковић је на суђењу одрицао сваку везу с Народном одбраном, тврдећи да до атентата није ни знао да постоји та организација. Признао је да је радио на стварању организација "Соко" и "Побратимство", али искључиво са циљем да помогне ова друштва која се баве тјелесним и душевним јачањем чланова; затим је одрекао одговорност за писање *Календара* и *Просвјете*, јер по Закону о штампи одговоран је уредник, а осим њега постоји и државна цензура.⁵⁶ Мирковић је негирао и друге тачке оптужнице, али судије нису прихватиле његову одбрану, па су га казнили с десет година тешке тамнице.

Др Владимир Ћоровић био је за судско вијеће у Бањалуци, као и за аустроугарску власт опште, интересантан не само због његове одговорности као функционера "Просвјете", него и као врхунски српски интелектуалац, повезан с најистакнутијим личностима културног живота у Србији (био је ожењен сестром др Јована Скерлића, а кум му је био др Јаша Продановић). У опсежној акцији прикупљања материјала за образложење његове кривице пошло се чак од његових студентских дана у Бечу, гдје је завршио славистику и германистику, а касније специјализирао у Минхену, Паризу и Болоњи. У Бечу је једну годину био и председник Студентског друштва "Зора", али је наглашено да је већ тада имао везе с мостарском опозицијом, нарочито с листом

53 Оптужница, поглавље II. Види и Миодраг Вулџић, *Српска "Просвјета" на велеиздајничком бањалучком процесу 1915–1916*, у Велеиздајнички процес у Бањалуци, Зборник радова са Научног скупа одржаног 25–27. септембра 1986. године у Бањалуци, издање Института за историју Бањалука, стр. 199–220.

54 Оптужница.

55 АБХ, Пр. БХ 517/1916 ЗВС извјештава ЗМФ о пресудама у бањалучком процесу, 26. априла 1916. Уз то и два приватна писма Саркотића Билинском.

56 АБХ, Пр. БХ 1060/1916. Осуда у бањалучком процесу (штампана), стр. 282–284.

*Народ.*⁵⁷ Изјаве о кривици Ћоровића дао је и Коста Херман, који је Ћоровића и одвратио од прелаза на Београдски универзитет након докторирања и примио га код себе за кустоса Земаљског музеја. Херман га терети за његову повезаност са опозиционом групом Срба и то: др Никола Стојановић, Ристо (Ринда) Радуловић, Шћепан и Васиљ Грђић, његов брат Светозар и др., као и за рад у "Просвјети", гдје је развио своју "неуморну дјелатност".⁵⁸ За Ћоровићев рад у "Просвјети", Херман још каже: "У последњем он постаје управо погонска снага и ускоро ће се видјети да се он марљиво ставио у службу паролe: Народно јединство Срба и Хрвата..."⁵⁹ Да би о њему створио слику опасног непријатеља Монархије, Херман износи и податак да му се 1912. године повјерио да жели ићи као добровољац у балканском рату на страни Србије, али је од тога одустао, затим помиње његову активност за збрињавање српских и црногорских рањеника у балканском рату, држање за вријеме изнимних мјера 1913. итд.

На преслушању пред Окружним судом у Бањалуци Ћоровић је своје ангажовање у "Просвјети" објашњавао жељом да се помогне сиромашна младеж, иако сам такву помоћ није требао, а дужности секретара друштва примио се 1910, јер га тај посао није превише ангажовао, с обзиром на то да је све унутрашње послове обављао В. Грђић. Даље је доказивао да су друштва "Просвјета", "Гајрет" и "Напредак" водили озбиљни и трезвени људи и да су *de facto* помагала држави, чија је дужност да одгаја интелигенцију. Он је истраживањима доказивао да се друштво никада није бавило политиком, наводећи, као доказ, да су др Милан Сришкић и др Саво Љубибратић иступили из "Просвјете" чим су изабрани за посланике у Сабору, док је то исто било закључено и за Васиља Грђића.⁶⁰

За инкриминисане написе у *Просвјетином календару* и *Просвјети* одбио је, као функционер Друштва, сваку одговорност, јер ако постоји она је на главном уреднику. Уосталом, судијама је било познато да је Ристо Радуловић на суђењу због *Календара* за 1914. годину изјавио: "Што се има примити у Календар од године 1914. о томе сам искључиво ја одлучивао, јер сам под тим условом уређивање примио."⁶¹ У даљој одбрани Ћоровић је настојао да на основу историјских чињеница шире објасни тежак положај српског народа. Изнио је мишљење да је анексија била очекиван и неминован корак, јер би било наивно мислити да би "Аустро-Угарска која је уложила толико труда и новца, ове земље предала без велике силе којој другој држави."⁶² Међутим, сама форма како је анексија изведена, њега је изненадила, "... јербо сам ја држао, да ће се прије тога чина било на који начин затражити мнијење народа ових земаља било у форми плебисцита, државног сабора или што слично."⁶³

Ћоровић је без устезања изнио свој став, који је у складу са схватањем неких српских политичара – Скерлића, Стојана Новаковића и др. који су пропагирали идеју јединства и слоге Срба и Хрвата "...које треба у том правцу културно и економски подићи, па да ће тај народ, обзиром на његову прошлост, на његову нумеричку и квалитативну страну бити фактор са којим ће се морати рачунати на југу Аустро-Угарске монархије и уопште на Балкану."⁶⁴ Ка том циљу био је

57 АБХ, Пр.БХ 1697/1914. Извјештај ЗВС о В. Ћоровићу састављен на основу изјава др Фридриха Крауса из Загреба и Косте Хермана, интелектуалца Земаљског музеја у Сарајеву. Види и АБХ, Збирка о велеиздајничком процесу В. Грђићу и др., IV-14/9. Записник кривичне истраге др Владимира Ћоровића.

58 АБХ, Пр. БХ 1697/1914.

59 Исто.

60 АБХ, Збирка велеиздајнички процес В. Грђићу и др. IV-14/9, стр. 796-798.

61 Исто, стр. 189.

62 Исто, стр. 800.

63 Исто.

64 Исто, стр. 802

усмјерен и рад "Просвјете" на подизању националне свијести српског народа и на његовом културном и економском напретку, додајући: "Културно се ни један народ не може подићи, а да се у првом реду економски не подигне..."⁶⁵ На оно што је највише сметало аустроугарској управи—подизање националне свијести српског народа—Ћоровић је овако одговорио: "Просвјета" је себи ставила у задатак, пошто је ишла за културним напретком, народ у националном духу подићи, јер без тога се не може ни замислити ни културни напредак, а како сам већ разложио, тај дух није могао бити други, него српски национални дух."⁶⁶

Судије истражитељи су на сваки начин настојали да докажу Ћоровићу да је имао везе с Народном одбраном. Читани су одломци из његових објављених чланака, као доказ за те везе, а он је доказивао да се ту не ради о великосрпским идејама, него да су везе с културним институцијама у Србији биле потребне, јер, апстрахујући различите политичке прилике у којима живе Срби, "има много заједничких социјалних зала које треба лијечити."⁶⁷ Упитао је судије зашто се на те чланке није раније приговарало. "Данас, када се последице сарајевске трагедије почело на све гледати друкчије, ретроспективно, данас наравно хоће да се види у њима и онога чега нема. Не тражи се длака у јајету него јаје у длаци."⁶⁸ Ћоровићева бриљантна одбрана пред бањалучким судом показала је његову широку интелигенцију, што и сами истражитељи наглашавају, али представља и врло успио покушај разоткривања правних мјера овог монстроузног процеса. Но, ипак је Ћоровић проглашен кривим и осуђен на 5 година строгог затвора, уз један дан поста сваког трећег мјесца. Касније му је ову казну Врховни суд повисио на осам година, због "интензивнијег рада у друштву "Просвјети".

Осим Грђићу, Мирковићу и Ћоровићу, којим је суђено у Бањалуци, за свој рад у "Просвјети" одговарали су пред Окружним судом у Сарајеву и још неки функционери "Просвјете", прије свега чланови Главног одбора. Они су били криви што су на сједницама Главног одбора гласали да се дају стипендије или помоћ студентима и ђацима који су избачени из државних школа и с универзитета, као и за то да су знали за везе "Просвјете" и Народне одбране.⁶⁹ Пред Окружним судом у Сарајеву саслушани су: Саво Сремчевић, члан редакције *Просвјетиног календара*; Јово Трифковић, члан ГО; Ђорђе Раца, учитељ, члан ГО; Стеван Бракус, професор, члан ГО; Јово Поповић, професор, члан ГО; Владимир Периновић, професор, члан ГО; др Васо Зрнић, професор, члан ГО; Коста Ђуковић, владин савјетник, члан ГО; др Томо Поповић, професор, члан ГО и потпредседник "Просвјете".⁷⁰ На процесу у Бањалуци суђено је и др Војиславу Бесаровићу, организатору соколства у Босни и Херцеговини и старјешини Босанско-херцеговачке соколске жупе.⁷¹ На исти начин као и за "Просвјету" и за "Соко" је на основу читавог низа чланака и нејасних биљежака поменутог Косте Тодоровића изведен закључак о вези ове организације с Народном одбраном. Због тога је др Бесаровић осуђен на 18 година робије.

65 Исто, стр. 807

66 Исто, стр. 808

67 Исто, стр. 834

68 Исто, стр. 833

69 Исто. Записници саслушаних пред Окружним судом у Сарајеву. У доказном материјалу налази се и попис студената који су избачени с универзитета, а који су касније добили стипендије или помоћ за наставак школовања у Београду. То су: Богдан Стајић, ветеринар; Грујо Митровић, филозофски факултет; Јефто Гајић, богослов; Душан Бањац, правник; Милан Будимир, филозоф и неки други.

70 Исто.

71 Осуда у бањалучком процесу, стр. 262–266

Поред бројних судских процеса против српске интелигенције, вјешањима у пограничним крајевима, одвођења у таоце, логоре и интернацију, забраном рада свих српских школа, листова и политичких организација, као и других видова ратних недаћа, аустроугарска управа ишла је још даље у сатирању српског националног бића. Ћирилица је означена као један од главних елемената јачања националне свијести, као и то да је кориштена за пропаганду сепаратистичких тежишта. У свом извјештају Бечу Потјорек је 15. децембра 1914. године изнио свој суд о погубним посљедицама употребе ћирилице.⁷² Потјорек наводи да су Срби искористили право употребе ћирилице и прогласили је за национални симбол и националну својину, умјесто да је третирају као искључиво црквено-литургијско писмо православне цркве. Даље тврди да ћирилица стоји на путу јачања државне идеје, да је њена употреба довела до јачања веза са Србима у и ван Монархије, да омета приближавање западној култури и сл. Из тих разлога ћирилица је била одмах забрањена, кад и сва српска друштва, а правну основу за то донио је Саркотић тек у новембру 1915. године, објављивањем наредбе о ограниченој употреби ћирилице.

У преписци око усвајања ове наредбе дошла су до изражаја различита мишљења о ћирилици. Ратно министарство тражило је да се искористи ратно стање и ћирилица укине у школама и приватном и службеном саобраћају.⁷³ Мађарски предсједник Тиса био је против забране ћирилице и упозорио да би та мјера довела до прелаза и оно мало лојалних Срба у табор непријатеља Монархије.⁷⁴ У полемици с Тисом Саркотић је поновно упозорио да је ћирилица "...темељан политички атрибут оријенталног (изангијског) схватања свијета, па зато као страни тијело значајно штети западном обиљежју обију држава Монархије."⁷⁵ Колико су се бојали посљедица забране ћирилице у Босни и Херцеговини, најбоље говори чињеница да се власт није усудила да објави већ припремљену наредбу прије него се окренула ратна срећа, тј. кад је у јесен 1915. аустроугарска војска прешла у офанзиву у Србији.

У оквиру репресалија против Срба, једна од најтежих мјера било је укидање српских основних школа којих је 1914. било 135, од којих 120 активних, са 194 учитеља и учитељице. Дефинитивна одлука о укидању ових школа донесена је 25. децембра 1914. године.⁷⁶ А, ево, какви су разлози руководили владу да од свих школа забрани само српске основне школе: "...због евидентне непријатељске и разноврсне издајничке дјелатности органа и организација црквене и школске самоуправе и као захтјев самоодржања државе, дакле као акт самоодбране, пошто само таква радикална мјера може постићи успјешно спречавање и коначно гушење нелојалних стремљења у широким слојевима овдашњег српскоправославног становништва."⁷⁷ Од 194 учитеља 70 је проглашено као мање или више политички непоуздано и забрањен им је рад, а до краја рата мало који је остао а да није био изложен суровој репресији: Вељко Чубриловић је објешен, 16-орици је суђено због велеиздаје, а многи остали су интернирани, протјерани, полицијски кажњени и сл.⁷⁸

72 АБХ, Пр. БХ 1994/1914. Извјештај Потјорекa Билинском од 15 децембра 1914.

73 АБХ, Пр. БХ 662/1915.

74 АБХ, Пр. БХ 743/1915. Писмо предеједника мађарске владе Тисе упућено 8. јуна 1915. министру рата Кробатину и Саркотићу. Види о томе: Божо Маџар, *Суспендовање српске црквено-школске аутономије у БиХ 1914-1915. године*, објављено у: *Велеиздајнички процес у Бањалуци*, Зборник радова с Научног скупа, стр. 170-171.

75 АБХ, Пр. БХ 828/1915. Саркотићев извјештај ЗМФ од 20. јуна 1915.

76 АБХ, Пр. БХ 1994/1914.

77 АБХ, ЗВС през. 571/1915. стр. 135. Види и Б. Маџар, н.ч. и Гавро С у б о т и ћ *Просвјетни радници осуђени на велеиздајничком процесу у Бањалуци*, стр. 221-240.

78 Владимир Ћ о р о в и ћ, *Црна књига*, стр. 176 и Гавро С у б о т и ћ, н.ч.

Све тековине српског аутономног покрета у области црквеног и школског живота су, такође, укинуте: распуштене су црквено-школске општине, епархијски савјети и Велики управни и просвјетни савјет. Најзад укинут је и Статут црквено-школске самоуправе, донесен 1905. године. Као и према учитељима, прогони су примијењени и према свештеницима. Од 343 свештеника, колико је било уочи рата, већ у првој години седморица су стријељана, а 56-орици је суђено на разним процесима, док је 156 отпремљено у логоре или узето у таоце.⁷⁹ И када су укинута сва српска друштва и стечена аутономија у разним областима, након скоро 40 година, аустроугарска власт констатује да је Србе у Босни и Херцеговини требало држати под већом стегом и не давати им никаква политичка и самоуправна права, јер је свака аутономија имала за циљ одвајање од Монархије и припајање Србији. Окружни предстојник из Бањалуке, Милер, био је истог мишљења, па наводи: "Том циљу су служили српски посланици у Сабору (опозиција), црквено-школске општине, српско православне конфесионалне школе и српска друштва."⁸⁰

Српско просвјетно и културно друштво "Просвјета", како се види из изнесених чињеница, преживјело је у току првог свјетског рата судбину свог народа, чијим је највиталнијим интересима било посвећено. У свом обрачуна са српским народом у Босни и Херцеговини, што је покушано и изнимним мјерама 1913. године, аустроугарска управа у току првог свјетског рата обрушила се нарочитом бруталношћу на стубове српског народа, а то су биле културне установе и интелигенција. Показало се, ипак, да се један народ не може уништити. Напротив, српски народ у Босни и Херцеговини је својим патњама и жртвама значајно допринио постизању својих давпањних жеља: остварењу националног ослобођења и уједињења у заједничку државу.

Божо Маџар

"PROSVJETA" IN THE WORLD WAR I

Summary

The Serbian educational and cultural society "Prosvjeta" was, as well as the Serbian people on the whole, subject to repression: after the Sarajevo 1914 Assassination, the Society's activities were suspended and a government official was given authority over its assets; the society's officials were arrested and the clerks fired from work. For the next six months the relevant political factors in Sarajevo and Vienna debated on the possible legal framework which could justify the drastic measures taken against the Society. The Head of the Austrian Government in Bosnia and Herzegovina Potiorek was in full accord with the War Office in Vienna. He asked for the complete ban of "Prosvjeta's" work and the confiscation of its assets, whereas the Joint Finances Minister Bilinsky thought in the beginning that the actual leaders of "Prosvjeta" should be replaced by the more loyal persons. Since the belligerent side in the Austro-Hungarian politics won this battle, "Prosvjeta" was disbanded and put under surveillance, while the most prominent officials were accused for high treason.

On the basis of the preserved documents of the County Court in Banja Luka, taken during the investigation for the so called High Treason Process against Vasilj Grđić, Dr Vladimir Ćorović and Engineer Sima Mirković, one could reconstruct the alleged "Prosvjeta's" guilt. Once the appointed Government Committee thoroughly examined the Society's archives and analyzed its publications, it made a report on the "Prosvjeta's" activities which became the basis for charges against the Society and its officials. In the course of investigation Dr Ćorović tried to deny various counts of indictment with arguments and to reveal the true meaning of the process. Nevertheless, "Prosvjeta" was accused without proofs for its ties with the Serbian organization "Narodna odbrana" (People's Defense), and its officials were given high sentences at the end of the Banja Luka trial.

79 АБХ,ЗВС през. 571/1915, стр. 47-48.

80 АБХ, ЗВС през. 571/1915, стр. 491-494